

ד"ר י"צ מושקוביץ

חכמות חיצוניות בפירושו של הרמב"ן על התורה

מבוא

הרב ח"ד שעוועל, חוקר הרמב"ן הידוע, קובע בספרו על תולדות חייו¹, שהרמב"ן "לא משך ידו גם מחכמות חיצוניות, והיה בקי במקצועות המדע של התקופה ההיא, גם בלשונות לועזי הייתה שליטתו רבה. בויכוח שבברצלונה דיבר בפני המלך והשרים, ולשונו עמדה לו לצאת מהם בשלום ואף נפטר מלפני המלך באהבה רבה – דבר המוכיח כשרון הליכותיו ונימוסיו בחוגי החצר וחושו המפותח לגבי החיים המדיניים של ארץ מולדתו". קביעה זו של שעוועל מאוששת במפתחותיו לכתבי הרמב"ן ח"ב², ערכים 'עולם ומלואו', 'מלים לועזיות', ועוד, המכילים מובאות רבות, לא רק מפירושו על התורה אלא גם מיתר כתביו. אבל למעשה קשה לקבל מהם תמונה שלימה ומפורטת על שליטתו **בכל אחד ממקצועות המדע שבימיו**. גדולתו של הרמב"ן בשטח זה יוצאת, איפוא, מקופחת. הרב שעוועל הניח לנו מקום להתגדר בו, ומכאן נתבקש הצורך לא רק למלא אחרי החסרון הזה, אלא גם לערוך בדיקה מחודשת בפירושו על התורה³ כדי להגיע לפירוט מלא ומסונג, ככל האפשר, מתוך יצירתו, על התורה, שממנו נוכל ללמוד על גדולתו בכיוון זה.

על החכמות החיצוניות

נפתח את נושא דיוננו על שילובם של החכמות החיצוניות בכתבי הרמב"ן, ונשתמש בהיגד אחד של ח"ד שעוועל⁴: "...באופן כללי מעיינה הנצחי של התורה היה זורם (בסביבתו הרוחנית) בשלושה אפיקים:
א) לימוד התורה הנגלית על כל מרחביה;
ב) העיון בפילוסופיה ובמחקרים;
ג) העיסוק בתורת הנסתר על פי חכמת הקבלה".

1. רבנו משה בן נחמן, תולדות חייו, זמנו וחיבוריו, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ז, ושם עמ' לד הערות 35-36.
2. כתבי רבנו משה בן נחמן עם הערות ומובאות מאת ח"ד שעוועל, הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ד, ח"א וח"ב, וראה שם במפתחות העניינים.
3. לפי שעה אצטמצם בפירושו עה"ת בלבד, ובע"ה, אם יותן לי, אמשיך בבדיקת כל כתביו מבחינה זו.
4. בספרו שצוטט לעיל, הערה 1, בעמ' יז.

ולהלן (עמי' כב והלאה) הוא כותב: "קילוחיו של המחקר הפילוסופי הסתננו לתוך כרם ישראל בימי הביניים בהשראתה של הפילוסופיה הערבית... אך טעות היא אם נחשוב שפילוסופיה זו הייתה נטע זר לגמרי בכרמנו... עובדה היא שהפילוסופיה הכתה ביהדות שורשים חזקים לעומק והגיעה להישגים חיוביים בבירור בעיות אמונה ודת, כגון עקרונות אמונת הייחוד, השלילה המוחלטת של הגשמת הבורא, בריאת יש מאין המוחלט, חופש הבחירה, שכר ועונש, הישארות הנפש, ועוד. לכל העיקרים הללו יסודות מוצקים בתורה, ונתבררו ונתלבנו גם בדרך החקירה על ידי הפילוסופיה היהודית...".

בהמשך מציין שעוועל: "על חכמות חיצוניות אחרות – כגון: רפואה, מדעי הטבע, לשונות ועוד – מעולם לא הקפידו חכמי ישראל... לכן לא יפלא הדבר שאצל רבנו משה בן נחמן משולבים היו כל האפיקים של מימי הדעת. **התורה, החקירה וחכמת הלב נמצא להם מדור משותף בנפשו הרחבה שהאצילה לנו מהם ברכה לדורות**".

אבל רמב"ן ידע להבחין היטב בין הידיעה העיקרית – ידיעת הבורא לבין שאר החכמות. וכך הוא כותב⁵: "דבר ברור הוא שרוב תועלת שאר החכמות אינה אלא להיות סולם לזו ולחכמה שקורין הם ידיעת הבורא, כי כשהם מבלין ימיהם בחכמות ההגיון... ויבואו אחרי כן **לחכמת הלימודים** (מתמטיקה) ומהם חכמת המניין והמידות, התועלת המגיעת מאלו שיאמר גובה החומה או עומק הבור, וכשיעתיקו מאלו **לחכמת הגלגלים** (אסטרונומיה), ובה תועלת גדולה לדעת תנועת הגלגלים והחבור והפרוד, והארץ והישוב, ולקות המאורות, ומכל מקום אין התועלת גדולה כנגד הידיעה [=התועלת אינה שווה את היגיעה שהשקיע האדם, כדי להשיגה]. וכשיעתיקו **לחכמת הניגון** (מוסיקה) יהיה העמל יותר מרובה והתועלת פחותה. והם עצמם מודים כי התועלת הגדולה בכל אלו שיבואו במחקרן – לחכמה שקורין **מה שאחר הטבע** (מטפיזיקה) והיא חכמת האלקות...".

לאור דברי הקדמה אלו יובן שכל מובאה או הסתמכות על המדעים שהיו מקובלים או ידועים בזמנו, אינן באות אלא כדי להמחיש ולהבהיר את צפונות הכתובים ולבאר בעזרתן את המקומות הטעונים הסבר בעזרת אותן חכמות חיצוניות.

המדעים שבעזרתם העשיר את פירושו לתורה

א. הרפואה

בראש ובראשונה יש להזכיר את חכמת הרפואה, שהרי בשטח זה ידיעותיו הגיעו להישגים מרשימים – לפי מצב הרפואה בימיו – כי כידוע הרמב"ן היה רופא בפועל ופרנסתו הייתה על הרפואה⁶. כעיקרון יש להבליט את העובדה הידועה, כי הרבנים בימי הביניים לא היו שונים במקורות מחייתם משאר בעלי בתים, והרבנות לא הייתה מביאה שכר לבעליה עד סוף המאה השנייה לאלף הששי⁷.

5. כתבי רבנו משה בן נחמן (שצוטט לעיל, הערה 2) ח"א, עמי' קנה-ו.
6. ראה דוד מרגלית, חכמי ישראל כרופאים, הוצ' מוסד הרב קוק ירושלים תשכ"ב, עמי' קכח-קלה; הרמב"ן כרופא.
7. שעוועל בספרו על הרמב"ן מסתמך על ספרו של משה פראנק "קהילות אשכנז ובתי דיניהן", עמי' כב-כו.

1. נקדים את יחסו של הרמב"ן לרפואה:

"והרופאים אין מעשיהם רק על המאכל והמשקה להזהיר ממנו ולצוות עליו... וזו היא כונתם באומרם (ב"ק פה, ע"א) 'ורפא ירפא', מכאן שניתנה רשות לרופא לרפאות, לא אמרו שניתנה רשות לחולה להתרפאות אלא כיון שחלה החולה ובא להתרפאות... אין לרופא לאסור עצמו מרפאותו, לא מפני חשש שמא ימות בידו אחרי שהוא בקי במלאכה ההיא, ולא בעבור שיאמר כי השם לבדו הוא רופא כל בשר, שכבר נהגו, ועל כן האנשים הניצים שהכו זה את זה באבן או באגרופ יש על המכה תשלומי הרפואה, כי התורה לא תסמוך דיניה על הניסים... אבל ברצות השם דרכי איש אין לו עסק ברופאים".

(וי' כ"ז, יא ד"ה 'ונתתי משכני בתוככם')⁸

היוצא לנו מדבריו שקיים יחס אמביוולנטי לעיסוק ברפואה. מצד אחד התורה מעריכה בחיוב את פעולתו של הרופא⁹ ומכריחה את המכה את חברו לשלם את תשלומי הרפואה, כי "התורה לא תסמוך דיניה על הנסים", אבל מצד שני אינה רואה בפעולתו של הרופא את הגורם הבלעדי להחלמתו של החולה, "ברצות השם דרכי איש אין לו עסק ברופאים".

2. חלק חשוב מהערותיו הרפואיות מתייחסות למגבלותיהם של הגבר והאשה בפריה ורבייה, ולתהליך הרבייה – ההתעברות, כמו בקטע שלפנינו:

"אין הפלא בבן מאה שנה שיוליד, כי האנשים יולידו כל ימי היות בהם הליחה בני תשעים ובני מאה גם בדורות האלה, אף כי בימי אברהם שלא עברו מימיו פי השניים (=שני שלישים) והנה אחרי זה ארבעים שנה הוליד בנים מקטורה".

(ברי י"ז, יז ד"ה 'הלכן מאה שנה יולדי')

וביתר פירוט הוא מעיר הערה דומה בקטע הבא:

"כי הפלא באברהם איננו כאשר יחשוב החכם הנזכר וזולתו מבעלי המקרא, כי אברהם הוליד את יצחק טרם מותו שבעים וחמש שנה והנה לא עברו עליו שני חלקים בימיו, והאנשים בכל דור אין הזקנה בהם עד עבור עליהם שלושת חלקי ימותם, כאשר יחשבו הרופאים הילדות והבחרות והאישיות והזקנה, ובדורות האלה אשר הימים בהם כשבעים שנה לא יחשבו לו הרופאים זקן עד אחר ששים... ומן הידוע כי האנשים בדור הזה, מהם שיולידו בזקנתם עד מלא שבעים שנה או שמונים שנה ויותר, כפי התקומם בהם הלחות לפי טבעם. וגם הנשים אין להם זמן, וכל עוד היות להן האורח תלדנה. רק התימה באברהם ושרה כאשר פירשתי שם, מפני שלא הולידו בנעוריהם ועתה הולידו זה מזה. ועוד בשרה היה פלא כי חדל ממנה אורח כנשים ואחרי כן לא תלדנה".

(ברי מ"ו, טו, ד"ה 'שלשים ושלוש')

8. ראה גם בספרו "תורת האדם" – כתבי הרמב"ן ח"ב – "כל שאינו ידוע בטיב מלאכה זו (רפואה) לא יהיה לו עסק בהן. וכן אם יש גדול ממנו אסור לו להתעסק בהן כללי".

9. ראה "תורת האדם", עמ' מא "הרופא כדין מצוה לדון... והוא שיהיה כמו שראוי ליהרר בדיני נפשות".

3. **על הרבייה**, היינו התהליך הביולוגי שבאמצעותו נוצר הולד ברחם האשה הוא כותב: "ואין כוונתם שיעשה הולד מזרע האשה, כי האשה אע"פ שיש לה ביצים כביצי זכר או שלא יעשה בהם זרע כלל או שאין הזרע הוא נקפא ולא עושה דבר בעובר. אבל אמרם 'מזרעת', על דם הרחם שיתאסף בשעת גמר הביאה באם, ומתאחו בזרע הזכר, כי לדעתם הולד נוצר מדם הנקבה ומלובן האיש, ולשניהם יקראו זרע... וגם דעת הרופאים ביצירה כך היא". (וי' י"ב, ב ד"ה 'הראשון')

רמב"ן מושפע כאן ממדעי הרפואה של ימי הביניים, ראה מאמרו של רון ברקאי¹⁰, שממנו נביא את הקטע הבא: "המדע הגופני, ובעיקר הביולוגיה של אריסטו והתיאוריות הרפואיות של היפוקרטס, גאלנוס וסוראנוס, השפיעו באופן מכריע על דעת בני ימי הביניים. ספריהם של מחברים אלה תורגמו לעברית, לערבית וללטינית, רעיונותיהם והשקפותיהם המדעיות שולבו בחיבורים מדעיים רפואיים שכתבו יהודים, מוסלמים ונוצרים... התפיסה האריסטוטלית בדבר ההבדלים הפיזיולוגיים, האנטומיים והמנטליים שבין הזכר לנקבה, כפי שבאו לידי ביטוי בעיקר בחיבוריו "ההיסטוריה של בעלי חיים" ו"על יצירת בעלי החיים" הייתה בעלת חשיבות ממעלה הראשונה במדעי הביולוגיה והרפואה בעת העתיקה, בימי הביניים ובתקופת הרנסנס. חלק מהשקפותיו, כמו למשל בשאלת קיום זרע אצל הנקבה, מהות דם הווסת, תפקידה ותרומתה של האשה לתהליך יצירת העובר היו נתונות במחלוקת חריפה, (אבל) כמעט לא נמצאו עוררין על תפיסתו הבסיסית בדבר השוני שבין טבע הזכר לזה של הנקבה".

רון ברקאי ממשיך להלן: "גאלנוס שלל לחלוטין את השקפת אריסטו, כי האשה נעדרת זרע, הוא ביקש להוכיח כי גם האשה פולטת זרע בעת האקט המיני. התחברות זרע הנקבי עם זרע הזכר בתוך הרחם היא תנאי הכרחי להתעברות".

ר' שמעון בן צמח דוראן (תשב"ץ) 1361-1444, בספרו "מגן אבות" הקדיש דפים אחדים לסוגיות בעלי אופי רפואי מובהק ובהם ניכרות היטב השפעות הרפואה והביולוגיה היוונית וגם הוא חוזר אל ההנחה בדבר ההבדל העיקרי בין המינים הנעוץ בין דרגות ה"חום הטבעי" שיש לכל אחד מהם¹¹.

בהקשר זה יש להביא עוד הערה אחת של הרמב"ן:

"והנה הולד נוצר מדם האשה כולו או רובו כאשר הזכרתי כבר¹², ומדם הנדות לא יהיה נוצר כלל, ואיך יעשה ממנו ולד והוא סם המוות, ימית כל בעלי חיים שישתה אותו או יאכלנו, והנה בהיות ברחם דם נדה הרבה לא תתעבר ממנו, כי לא יוצר כלל, ואף אם תתעבר מדם אחר ויהיה נזון מזה

10. רון ברקאי: מסורות רפואיות יווניות והשפעתן על תפיסת האשה בימי הביניים, בקובץ "אשנב לחייה של נשים בחברות יהודיות", הוצ' מרכז ז' שזר ירושלים תשנ"ה, עמ' 115-137.

11. שם, עמ' 25.

12. הכוונה לוי' י"ב, ראה לעיל, אבל שם הוא כותב: "הולד נוצר מדם הנקבה ומלובן האיש".

הוא ימיתנו... ועוד הגידו בו נסיון אמיתי, והוא ממפלאות תמים דעים בתולדה, כי הנדה בתחילת זובה אם תביט במראה של ברזל הבהיר ותאריך לראות בה, יראו במראה טיפות אדומות כטיפות דם¹³.

4. ועתה, כמה הערות משטחים רפואיים אחרים. בעניין **ההשפעות הפיסיופולוגיות** הוא כותב:

"שנתבטל לבו ופסקה נשימתו, כי פסקה תנועת הלב והיה כמת, וזה הענין ידוע בבוא השמחה פתאום, והוזכר בספרי הרפואות כי לא יסבלו זה הזקנים וחלושי הכח, שיתעלפו רבים מהם בבוא להם השמחה בפתע פתאום, כי יהיה הלב נרחב ונפתח פתאום, והחום התולדי יוצא ומתפזר בחיצוני הגוף ויאפס הלב בהתקררו, והנה נפל הזקן כמת... שעמד זמן גדול מן היום והוא שוכב דומם... כי הידוע בעלון הזה שיצעקו לו וירגילו אותו בשמחה ההיא עד שתקבע בו בנחת רוח".
(ברי מ"ה, כו ד"ה יויפג לבוי)

הרמב"ן, בדומה לרופאים אחרים בתקופתו, האמין שהלב הוא מעין תנור המחמם את הדם, ולדעתו התופעה הזאת אצל יעקב, ההפסקות של פעימות הלב והנשימה וההתאוששות שהופיעה לאחר מכן, נתפסת כפועל יוצא של הפרעות קצב או אירוע הדומה לרפלקס הנקרא ברפואה בשם ואז-ואגלי¹⁴.

5. **על השפעתו השלילית של היין על העיניים** הוא מעיר:

"שיתאדמו עיניו מרוב שתיית יין... שענינו כחולות ביין ולא יוכל להסתר שכרותו... ויצטרך לכחול עיניו תמיד... כי היין יחשיך את עיניהם ויורידו דמעה ותמקנה בחוריהן".
(ברי מ"ט, יב ד"ה יחכלילי עינים)

6. **על פרשת הנגעים** (נגעי הגוף, הבגדים והבתים) הוא מציינ:

"זה איננו בטבע כלל ולא הווה בעולם וכן נגעי הבתים, אבל בהיות ישראל שלמים לה' יהיה רוח ה' עליהם תמיד להעמיד גופם ובגדיהם ובתיהם במראה טוב, וכאשר יקרה באחד מהם חטא ועון יתהוה כיעור בבשרו או בבגדו או בביתו להראות כי ה' סר מעליו... והנה איננו נוהג אלא בארץ שהיא נחלת ה'".
(וי י"ג, מז ד"ה יוהבגד כי יהיה)

13. ר' רון ברקאי במאמרו הנ"ל, עמ' 130: "מסורות עממיות שיחסו לדם הווסת כוחות על-טבעיים, בדרך כלל רעליים, תדרו אל החיבורים המדעיים בעת העתיקה ובימי הביניים. אריסטו בחיבור "על החלומות" ציין, כי אם האשה בעת המחזור תביט אל ראי הוא יתכסה בערפל דמי. רעיון זה חוזר בדבריו של שמעון בן צמח דוראן (תשב"ץ)... המדרשים בתקופה העתיקה קשרו גם הם בין דם הווסת למחלות. (ר' תנחומא, מצורע א).

14. ראה מאמרו של נ' רוגין: הפרעות בקצב הלב של יעקב אבינו, מתוך "הרפואה", כרך 126, חובי י' 94. 15.5, עמ' 618-619. גישה פסיכוסומטית דומה אפשר למצוא כבר בכתבי אפלטון ובעיקר בתורת היפוקרטס, גישה הרואה בגורם הנפשי אחת הסיבות למחלות גופניות. ראה אנציקל' עברית כרך כז, ערך פסיכוסומטיקה.

לפי הערתו יוצא שאין כל קשר בין הופעת הנגעים האלה לבין המצב ההיגיני של האדם וסביבתו.

7. ההערה הבאה שייכת לתחום הביולוגיה (ואולי גם לאנטומיה):

"וכן ידעו הרופאים בטבעיהם שאין החלב נעשה לעולם סמוך לעור ולא באבר שינוע תמיד, ואמרו כי טבע השומן שאינו נפרד מן הבשר בצלעות ובצדדים, ובאליה הוא חם ולח, והנפרד מן הבשר כמו אשר על הכליות קר ולח וגם ועבה וקשה להתבשל באסטומכה וממהר לכלות ויוליד לחה לבנה וסותם".

(וי' ג', ט ד"ה 'חלבו האליה תמימה')

8. יש לציין שלדעת הרמב"ן התורה אסרה את המאכלים האסורים בגלל ההשפעה ההיגינית הנפשית המזיקה ואילו את בשר הנבלה והטרפה בגלל ההשפעה ההיגינית הגופנית שלהם:

"כי המאכלים האסורים הגסים יולידו עובי ואטימות בנפש כאשר הזכרתי במקומו¹⁵... אלו הנזכרים מאכלים נתעבים... ולא הזכיר הטרפה שאיננה תועבה אבל נאסרה מפני הארס או החולי הממית שלא יזיק באוכליו"¹⁶.

(דבי י"ד, ג ד"ה 'לא תאכל כל תועבה')

9. את ההערות הבאות אפשר לכנות בשם "רפואה מונעת":

"בהיות המאכלים והמשקים והאוויר מבורכים יהיו הגופים בריאים ואברי הזרע נכונים לעשות מעשיהם כהוגן"

(שמי כ"ג, כה ד"ה 'ועבדתם את ה' אלקיכם וברך לחמך')

הוא הדין לגבי ההערה הבאה:

"הקדים דבר הגשם כי בבואם בעתם כאשר יאזן יהיה האויר זך וטוב, והמעיינות והנהרות טובים, ויהי זה סבת בריאות לגופים ולפרות".

(וי' כ"ו, ד ד"ה 'ונתתי גשמיכם בעתם')

10. לא נוכל להימנע מלהזכיר הערה, שאיננה מתיישבת עם התפיסה הרפואית של ימינו:

"וידוע בדרכי הרפואות שכל נשוכי בעלי הארס יסתכנו בראותם אותם או בראות דמותם, עד כי נשוכי הכלב השוטה וכן שאר הבהמות השוטות, אם יביטו במים יראה להם שם בבואת הכלב או המזיק וימותו, כמו שכתוב בספרי הרפואות ומוזכר בגמרא במסכת יומא (דף פד, ע"א) וכן ישמרו אותם הרופאים מהזכיר בפניהם שם הנושך שלא יזכרו אותם כלל. כי נפשם תדבק במחשבה ההיא ולא תפרד ממנה כלל עד שתמית אותם, וכבר הזכירו דבר מנוסה מנפלאות התולדה, כי נשוך הכלב השוטה

15. הכוונה לשמי כ"ב, ל.

16. וראה להלן בסעיף "זואולוגיה" על ההבדל בין חלב היונקים הטהורים לבין זה של הטמאים.

אחרי שנשתטה בחוליו אם יקובל השתן שלו בכלי זכוכית יראה בשתן דמות גורי כלבים קטנים, ואם תעביר המים במטלית ותסננה לא תמצא בהם שום רושם כלל, וכשתחזירם לכלי הזכוכית וישתהו שם כשעה תחזור ותראה שם גורי הכלבים מבוארים, וזה אמת הוא בפלאי כוחות הנפש".

(במ' כ"א, ט ד"ה יועש משה נחש')

ועוד הערה דומה:

"כי הראות באויר הדבר ובכל החליים הנדבקים יזיק מאוד וידביקם וכן המחשבה בהם".

(ברי י"ט, יז ד"ה יאל תביט אחרך')

ב. פסיכולוגיה

מדע הפסיכולוגיה, כדיסציפלינה בפני עצמה, לא היה קיים בזמנו של הרמב"ן¹⁷, ובכל זאת נמצאות בפירושו מספר הערות שאפשר לשייכן לתחום זה. הוא לא מסתמך על מקורות כתובים שהיו לפניו, כמו שאינו בתחום הרפואה – פרט לשני מקומות שבהם הוא מצטט את הרמב"ם ("בימורה נבוכים"). הוא מתבסס, כנראה, על נסיונו בחיים.

1. בשתי ההערות הבאות הוא מתאר את הנסיבות המביאות את האדם לבכי: "ודבר ידוע הוא מי דמעתו מצויה, אם האב הזקן המוצא את בנו חי לאחר היאוש והאבל, או הבן הבכור (בדפוסים שלנו: הבחור) המולך".

(ברי מ"ז, כט ד"ה יורא אליו')

וההערה השנייה מציינת את הבכי בשעה שאנשים נפרדים:

"ולא יאסור הכתוב הבכי, כי הטבע יתעורר לבכות בפירוד האוהבים ונידודם אף בחיים"¹⁸.

(דבי י"ד, א ד"ה יבנים אתם לה' אלקיכם')

יש לציין שקיים פתגם כזה בצרפתית: "PARTIR C'EST UN PEU MOURIR" (להפרד זה קצת כמו למות).

17. עד תחילת המאה ה-19 הייתה הפסיכולוגיה חלק של הפילוסופיה הספקולטיבית. בתחום דרכי המחקר הסתמכו הפילוסופים בעיקר על תהליכי הסקה עיוניים, שנגזרו מהנחות יסוד מסוימות, שמקורן באמונות שרווחו באותה תקופה, או על ניסיון אישי בתהליכים פסיכולוגיים, כפי שחוו אותם ההוגים בעצמם, או כפי שהתבוננו בהם באופן בלתי-שיטתי אצל אחרים. אופן הייחסות זה כונה לפעמים "פסיכולוגיה של יושבי כורסה" כדי להבחין מהגישה האמפירית בת זמננו. ראה אנציקלי עברית כרך כז, ערך פסיכולוגיה.

18. ראה גם הקדמתו לספר "תורת האדם": "ואין בתורה השלמה איסור על האבל... לא אסרה (התורה) על המתים רק ההתגודדות וקרחת".

2. הבכי מסוגל להרגיע במקצת את עצביו של האדם, ולכן התורה לפעמים ממש מחייבת לאפשר את הבכי לזקוק לכך:

"והרב אמר במורה הנבוכים (ג', מא בסופו) לחמלה עליה שתמצא מנוח לנפשה, כי יש לעצבים מנוח והשקט בבכייתם ואבלם".
(דבי כ"א, יב ד"ה 'ועשתה את צפרניה')

3. על הדחף המיני באדם, שהוא לדעתו החזק מכל, הוא מעיר בשני מקומות: "ובמשנה תורה (דב' ה', יח, בדיבר האחרון – "ולא תתאוה") הזכיר האשה תחילה כי הבחורים יתאוו לשאת אשה תחילה או שחמדת האשה האיסור הגדול שבהם".

(שמי' כ', יג ד"ה 'לא תרצח, לא תנאף')

וכן:

"והוסיף ביאור בדבור לא תחמוד שהקדים האשה, בעבור כי יצר לב האדם רע מנעוריו באשה יותר מן הכל".
(דב' ה', יז ד"ה 'ולא תענה ברעך עד שוא')

4. את המצוה "ואהבת לרעך כמוך" אי אפשר להבין, לדעת הרמב"ן, מבחינה פסיכולוגית כמשמעו, והרי הסברו:

"וטעם ואהבת לרעך כמוך, הפלגה, כי לא יקבל לב האדם שיאהוב את חברו כאהבתו את נפשו... כי פעמים שיאהב אדם את רעהו בדברים ידועים להטיבו בעושר ובנכסים וכבוד ודעת ובחכמה ולא שישוה אליו, אבל יהיה חפץ בלבו לעולם שיהיה הוא יותר ממנו בכל טובה".
(וי' יט, יז ד"ה 'לא תשנא את אחיך בלבבך')

5. בכמה מקומות נזקק הרמב"ן להוקעת מידת האכזריות¹⁹ ומנמק מצוות מסוימות, הבאות לשרש מידה זו מלב האדם. דרך אגב, הוא גם משווה בין האדם לבעלי חיים אחרים בקשר להשפעת התנהגויות אכזריות עליהם:

"וכתב במורה הנבוכים (ג', מח) כי יש לבהמות דאגה גדולה בזה, ואין הפרש בין דאגת האדם לדאגת הבהמות על בניהם, כי אהבת האם וחנותה לבני בטנה איננו נמשך אחרי השכל והדבור אבל הוא מפעולת כח המחשבה המצויה בבהמות כאשר היא מצויה באדם".
(דב' כ"ב, ו ד"ה 'כי יקרא קן צפור לפניך')

6. בהקשר זה יש להזכיר את הערתו הבאה של הרמב"ן, הנובעת אף היא מהרתיעה ממידת האכזריות, לא מדובר בהנמקת מצווה מסוימת בתורה, אלא בהסברת סגנון סיפורי, המוכתב מן הרצון לא להבליט פעילויות אכזריות של האישים הפועלים בו:
"חשבו להם האכזריות לעונש גדול יותר מן המכירה, כי היה אחיהם בשרם מתחנן ומתנפל לפניהם ולא ירחמו. והכתוב לא סיפר זה שם, או

19. ראה הערתו הבאה: "כי האכזריות תתפשט בנפש האדם, כידוע בטבחים שוחטי השורים הגדולים והחמורים, שהם אנשי זמים זובחי אדם אכזריים מאוד" (דב' כ"ב, ו).

מפני שהדבר ידוע בטבע, כי יתחנן אדם לאחיו בבואו לידם להרע לו וישביעם בחיי אביהם ויעשה כל אשר יוכל להציל נפשו ממות, או שירצה **הכתוב לקצר בסורחנם**.

(ברי' מ"ג, כא ד"ה 'אשר ראינו צרת נפשו')

לכאורה היה מקום להזכיר את בכיו של יוסף ואת התחננותו אל אחיו כבר במסגרת סיפורי מכירתו, שהרי המעשה התרחש אז. גם לא מסתבר שיוסף בזמנו לא אמר מילה וסבל את כל העינויים בשויון נפש! אלא שהתורה העדיפה לא להזכיר את דיבורו של יוסף בשעת מעשה, כי אז היה נוצר רושם שלילי מאוד על מידת אכזריותם של האחים: האח המסכן מתחנן על נפשו והם אפילו לא שמים לב לכך! מוטב להביא את הדורשית האומלל הזה כאן והוא מוזכר **בפי האחים עצמם**. בזה השגנו גם את נאמנותה של ההתרחשות כפי שהייתה באמת, אבל גם ריככנו את מידת האכזריות של האחים, שהרי הבכי וההתחננות של יוסף מוזכרים בפי האחים ויש לזה גם אופי של חרטה וניסיון לתקן משהו ממעשיהם הנבזים, האמורים לנטרל במידה מסויימת את גודל הפשע.

7. בהערה הבאה מתאר הרמב"ן כיצד **מתגברת התאוה בכללותה על האדם אם הוא אינו דואג בעוד מועד לרסנה**:

"נפש האדם הרוה, שאיננה מתאוה לדברים הרעים לה, כאשר תבוא בלבו קצת התאוה והוא ימלא תאוותו, אז יוסיף בנפשו תאוה יתירה ותהיה צמאה מאד לדבר ההוא שאכל או שעשה יותר מבראשונה, ותתאוה עוד לדברים רעים שלא היה מתאוה להם מתחילה. כי התאוה לזימת הנשים היפות, כשיהיה שטוף בזמתן תביאהו תאוה לבוא על הזכר ועל הבהמה וכיוצא בזה בשאר התאוות, וכענין שהזכירו חכמים (סוכה נב, ע"ב) 'אבר קטן יש לו לאדם משביעו – רעב, מרעיבו – שבע', ולכך אומר הכתוב אם ימלא נפשו בתאוות השרירות והחזקות עליו אשר היא צמאה להם, יוסיף נפשו הרוה עם הצמאה, כי יתאוה ויצמא למה שהיה שבע ממנו".
(דבי' כ"ט, יח ד"ה 'והתברך בלבבו לאמרי')

8. ככלל הוא מציין **שההתמסרות לאכזריות וחוסר היכולת לריסון עצמי** תופסים תאוצה כאשר ההזדמנות והנסיבות שבהם נמצא האדם 'מובילים אותו' לכך:

"והידוע במנהגי המחנות היוצאות למלחמה, כי יאכלו כל תועבה, יגזלו ויחמסו ולא יתבוששו אפילו בניאוף וכל נבלה. הישר בבני אדם בטבעו, יתלבש אכזריות וחימה כצאת מחנה על אויב".
(דבי' כ"ג, י ד"ה 'יושמרת מכל דבר רע')

9. לפעמים דברים נמאסים מסויימים, שנפשו של אדם סולדת מהם, מסוגלים לזהם את טהרת נפשו, אבל רק כל זמן שהוא נמצא בקרבתם:

"שאינן הצואה כטומאה שתטמא את מקומה ושתהיה בוקעת ועולה (כטומאת המת), אבל אסור לראותה בעת התפילה ובהיות הלב דבוק בשם הנכבד, מפני שהדברים הנמאסים **יולידו גנאי בנפש** וישבשו כוונת הלב הטהור וכאשר נעלמה מעין רואה אין רע".
(דבי' שם, שם בסופו).

ג. זואולוגיה-אורניתולוגיה – המדע העוסק בחקר העופות

הדיסציפלינה הבאה, שבה השתמש הרמב"ן בפירושו – והלקוחה אף היא מעולם החי – היא האורניתולוגיה, שהרי חלק הארי מהערותיו בשטח זה מתייחס לעופות.

1. בהערות הבאות הוא נזקק להגדרת שמותיהם של בעלי החיים:

"ודע כי כל העוף אשר לו ארבע רגלים יקרא שרץ העוף, מפני שברגליו יסמוך וינוע כשרצים, ואשר איננו כן יקרא עוף כנף, שעיקר תנועתו לעופף".

(בר' א', כ ד"ה 'ישרצו המים שרץ')

וכן בקטע הבא:

"לא יקרא העוף שרץ בעבור קטנו, ולא יהיה שמו עוף סתם בעבור גודל גופו, והעטלף קטן הרגלים ורבים ממיני הארבה אשר רגליו גדולים ממנו ולמה לא יקרא שרץ העוף כהם. אבל שרץ העוף פירושו בצדו, ההולך על אדבע, כי כל עוף שילך על שני רגלים צוארו זקוף וראשו למעלה וסומך על כנפיו ומעופף תמיד, ולכן יקרא עוף כנף ועוף סתם, אבל בעלי רגלים הולכים נמוכים וצוארם וראשם למטה כשרצים ולכן יקראו שרץ העוף, כאשר פירשתי בס' בראשית"²⁰.

(וי' י"א, כא ד"ה 'שרץ העוף')

2. הגדרה נוספת מתייחסת לעופות קטנים:

"והנכון בעיני ששם צפור כלל לעופות הקטנים המשכימים בבוקר לצפצף ולשורר מלשון ארמית צפרא... והנראה מדברי רבותינו שכל עופות טהורים נקראים צפור".

(וי' י"ד, ד ד"ה 'חיות')

3. בקטע הבא הוא עובר לתאר תכונותיהם ומפרט דרכי הדגירה של העופות:

"אין בעוף שיטיל ביציו במים ויגדלו שם, רק (=גם) השוכנים תמיד במים וניזונים מהם עושים ביציהם בארץ ונולדים בה".

(בר' א', כב ד"ה 'והעוף ירב בארץ')

4. במיוחד הוא עוסק בתכונותיה האפיניות של היונה ומבחין בין תכונותיהם של התורים לבין אלה של בני היונה, וכן הוא מלמד אותנו על דרכי הקינון של העופות בכללותן ושל היונה בפרט:

"אבל רצה בתורים הגדולים²¹ בעבור פרישותן והדבקים בידוע מהם, שכיון שאבד בן זוגו לא ידבק באחר לעולם. אבל היונים קנאים מאוד

20. הגדרות השמות הנ"ל מתייחסות למעשה לשימוש בהם בתורה בלבד, כך שהערות אלה אינן בעלות תוקף כללי במדע האורניתולוגיה, שראשית התפתחותה כמדע חלה רק במאה הי"ח, ראה אנציקל' עברית כרך ב' ערך אורניתולוגיה.

21. ראה אנציקל' עברית כרך לב, ערך תור: "סוג עופות ממשפת היוניים, כולל כ-16 מינים. הם נבדלים מהיונים במידתם הקטנה, בהעדר ברק בצבע נוצותיהם ובפיסת רגליהם, שהיא כולה חשופה. ארכם כ-30 ס"מ ומשקל גופם עד 150 גרם. צבעם חום-אפור-לבנבן, ובצדי הצוואר נוצות קישוט – נקודות, קוקו וכו'".

ובקנאתם יתפרדו ויחליפו, על כן לא בחר בהן אלא הקטנים קודם שיזדווגו, כי היונה בקטנותה אז תוספת אהבה בקן גידוליה יותר משאר העופות, והזכירו רבותינו, כי כל עופות אם יגע אדם בקן שלהם לקחת משם אפרוחים או ביצים יעזבוהו ולא יקננו בו לעולם, והיונה לא תעזבנו בשום ענין".

(וי' א', יד ד"ה ימן התורים או מן בני היונה)

ונסיף לכך את ההערה הבאה:

"אין מנהג העופות לנוח בראשי ההרים הגבוהים על הארץ ואין אילן שם, אף כי בהיות המים על פני כל הארץ, ולכן לא מצאה היונה מנוח אשר ייטב לה, ובעת הראות האילנות הלכה לנפשה כי בדליותיהם תקננה".
(ברי ח', ט ד"ה יולא מצאה היונה מנוח)

5. הרמב"ן עוסק בפירושו גם בהגדרת שמותיהם של בעלי חיים אחרים מחוץ לעופות ובתיאור תכונותיהם.

בקטעים הבאים הוא **מגדיר את השמות**: בהמה, חיה ורמש²²:

"בהמה – הם המינים האוכלים עשב, בין ישובי בין מדברי.

וחיתו ארץ – אוכלי הבשר יקרא חיות, וכולם יטרופו.

ורמש – כתב רש"י הם שרצים נמוכים ורומשים על הארץ נראין כאילו נגדרים... אבל פירוש רמישה כענין בסמ"ך מן תרמסנה רגל וחבריו. ואמר בחיה ובבהמה רומש על הארץ, ובשרצים הנגדרים רמש האדמה, בעבור שדריכתם באדמה בכל גופם".

(ברי א', כד)

6. ישנם בעלי חיים שלהם שם משותף לזכר ולנקבה:

"זאת הארנבת – מין שיקראו כן בלשון הקודש הזכר והנקבה ממנו, וכן היענה, ובעופות היונה אין שם הזכר חלוק מן הנקבה, ויש רבים ששמותם בלשון זכר ואין לנקבותיהם שם אחר: גמל, שפן, חזיר, דוב אורב, פרה ודוב תרעינה; וכן תור בעופות".

(וי' י"א, ו ד"ה זאת הארנבת)

7. אשר לדגים הוא מעיר:

"סנפירים אלו השט בהם, קשקשת, אלו קבועים בו, לשון רש"י, וכן הוא בגמרא במסכת חולין (נט, ע"א). אבל לא תבין מלשונם שהן קבועין בגופם ממש ודבוקים בעור הדג, אבל קראום קבועים שאינן נדין ממנו ולא מזדעזעין בו כסנפיר, והם הקליפין העגולים שגלדה דומה לציפורן, שהם נפשטין מעור הדג ביד או בסכין, אבל כל שהוא קבוע ודבוק בעור הדג ואינו נעדר מן העור כלל אינו קשקשת".

(וי' י"א, ט ד"ה יסנפיר וקשקשת)

22. השווה את הגדרת השמות בהמה, עוף, בין היתר, במלנו של יהודה גור.

8. הוא עוסק גם ביצורים כמעט מיקרוסקופיים:

"וכן נמי נמצאים בשמרי יין תדיר תולעים לבנים מאוד שהם נבראים מגסות היין ומסננים אותם... יבחושים אדומים כמין יתושים בלא כנפיים, כדרך שגדלים בשולי חביות יין שלנו מבחוץ יבחושים דקים אף הן נבראו מן המים".

(שם פסוק י"א ד"ה 'ואת נבלתם תשקצו')

9. את איסורם והיתרם באכילה של העופות השונים הוא מנמק בתארו את אורח חייהם בצאתם לצוד בעלי חיים אחרים:

"וענין הדריסה הוא הצד ציד שירדוף העופות ויתפשם חיים וידרסם בידיו, ויאכל אותם כאשר יעשה הנץ הנקרא אסטור, והנץ הדק הנקרא אשפרזיר בלע"ז, ובערבית בוך, וזה משפט העופות באיסורם והיתרם על הדרך הנכון.. ואשר חקרנוהו ומצאנוהו כן בבדיקת העופות".

(שם פסוק יג ד"ה 'ואת אלה תשקצו מן העוף')

שעוועל, שם בהערותיו, מוסיף מלשון הרמב"ן בחידושו לחולין סב, ע"ב: "אחר שכתבתי בהלכות העופות פי' מקצת הראשונים וראיתי דרכי כולם חזרתי לבדוק בעופות וחפשתי תחילה בעורב השחור... ועוד בדקתי בעוף...".

10. על החלב הבא מן היונקים הוא מעיר:

"והנה נמצא בתולדותם שינוי מה שהזכירו חכמים (ע"ז לה, ע"ב) שכל חלב הטהורים עומד, וחלב הטמאים איננו נקפא ולא יתגבן לעולם... וראיתי בקצת ספרי הנסיונות שחלב החזיר אם ינק היונק ממנו יהיה אותו הנער מצורע. וזה לאות שיש בכולם סגולות רעות מאוד".

(שם, ד"ה הני"ל)

ד. פיזיקה וכימיה

בתחום מדעי הטבע ראוי לציין שתי הערות השייכות לתחום זה, האחד: "ואנחנו על כרחנו נאמין לדברי היונים שמלהט השמש באויר הלח יהיה הקשת בתולדה, כי בכלי מים לפני השמש יראה כמראה הקשת".

(ברי ט', יב ד"ה 'ואת אות הברית')

מעניין יהיה להשוות הערה זו להערתו של רבביע בענין זה²³. גם הוא מביא את התיאוריה בדבר היווצרות הקשת אבל יש בדבריו הסתייגות מסויימת. במקום: "על כרחנו נאמין לדברי היונים" הוא מנסח את דבריו כך: "אלו היינו מאמינים בדברי חכמי יון".

23. ראה שם פסוק יד ד"ה ונראה הקשת.

ההערה השנייה שייכת יותר לתחום הכימיה:
"כי לא היה החושך הזה אפיסת אור השמש... אבל היה חושך אפלה
כלומר איד עב מאוד שירד מן השמים, כי על כן אמר 'נטה את ידך על
השמים'... והיתה מכבה כל נר כאשר בכל החפירות העמוקות ובכל
מקומות החושך העצום לא יעמוד להם שם הנר ולא האש כלל".
(שמי י', כג ד"ה 'לא ראו איש את אחיו')
הסברו של הרמב"ן כאן לא יכול היה יכול להיות מדויק, כי בתקופתו לא הכירו עוד בכך
שהחמצן הוא היסוד הפועל בכל בערה בטבע ובידי אדם²⁴. ראה גם הסברו של ראבי"ע על
התנסותו בחושך העב בים אוקיינוס.

ה. היסטוריה

במקצוע זה נמצאים אצל הרמב"ן שני סוגי הערות. האחת קשורה בתולדות העמים
בימי קדם ומתבססת יותר על תחושה מאשר על ידיעה קונקרטית. עדות לכך הוא הביטוי
"יראה לי":

"וממלת 'אז' יראה לי כי העמים היו בארץ בימים ההם יושבי אהל ומקנה,
נאספים מקצתם אל עיר אחת ורועים שם שנה או שנתיים, ונוסעים
משם אל גבול אחר אשר לא רעו אותו, וכן יעשו תמיד כמנהג בני קדם".
(ברי י"ג, ז ד"ה 'ויהי ריב')

כזאת היא גם הערתו לבמי ל"ה; יד ד"ה 'את שלש הערים': "לכל מושל עיר יקראו בו
מלך".

שתי ההערות האחרות לקוחות ממקורות כתובים שהשתמש בהם: "כי הלך אגריפס
המלך בסוף בית שני לרומי ועל הליכתו שם נחרב הבית".

(וי כ"ו, טז ד"ה 'אף אני אעשה זאת')

ההערה הבאה לדברי שעוועל הדברים לקוחים מספר יוסיפון פרק ס"ה²⁵:
"על לכת אגריפס המלך לרומה, גם יתכן שירמוז למלך אחר והוא
אריסתובולוס שתפסו שר צבא רומה... ואחרי כן בא אגריפס שנית עם
שליח מלך רומה בארץ וכבש בארץ יהודה מדינות גדולות מאוד... באו
אספסינוס וטיטוס בנו עם חיל גדול מרומיים בארץ ולכדו כל ערי יהודה
הבצורות... כאשר ידוע בספרים".

(דב' כ"ח, מב ד"ה 'הצלצלק')²⁶

24. הכימאי הצרפתי ANTOINE LAURENT LAVOISIER (1743-1794) טבע את שם היסוד "יוצר חומצה", משום
שהיה סבור (בטעות) שהוא הקובע את תכונות החומצות, אבל עיקר חשיבותו של LAVOISIER שהכיר
והוכיח שהחמצן הוא היסוד הפועל בכל בערה בטבע ובידי אדם, בכל החלדה של מתכת ובכל נשימה
בצמחים ובבע"ח. ראה אנציקל' עברית כרך יז, ערך חמצן.
25. שעוועל מציין שם שמסוף פי יוחי הוכחה שספר יוסיפון ידוע היה לרמב"ן והיה משתמש בו. אגב, אגריפס
נזכר בפירושו גם בריש פי יוחי.
26. גם זה לקוח כנראה מיוסיפון פרק לח. על התקופה הנ"ל ישנן עוד הערות בפירושו בסי כ"ד, כ ד"ה
'וירא את עמלק'.

ו. גיאוגרפיה (וגיאולוגיה)

גם במקצוע זה עלינו להבחין בין הערות הנובעות מאופן הכרת מהותו של כדור הארץ בתקופה הקדומה, וגם כאשר במדע עדיין שלטה התפיסה הגיאוצנטרית, המייחדת לו מקום במרכזו של עולם הגלגלים של השמש – לבין הערות שמקורן רכש במציאות²⁷.

1. נעיין תחילה בקטע הבא:

"וכבר נודעו נהרות רבים יצאו מן המקור וימשכו הרבה ואחר כן יכנסו בתחתיות ארץ מהלך ימים ויקבעו, ויהיו נובעים תחת אחד ההרים במקום רחוק".

(ברי' ג', כב ד"ה 'ועתה פן ישלח ידו')

את ההשערה על מקורם הסמוך זה לזה של שני זוגות הנהרות (פישון וגיחון – פרת וחדקל) והמשך זרימתם מתחת לקרקע מזכיר גם קאסטו²⁸, וראה שם את הפתרון שהוא מציע לבעיה. גם ההערות הבאות שייכות לדרך הכרה זו של כדור הארץ:

"הקריב קערה כנגד הים שהוא מקיף את העולם כולו ודומה לקערה... מזרק אחד כסף כנגד העולם שהוא עשוי ככדור".

(במ' ז', ב ד"ה 'ויקריבו בני ישראל את קרבנם')

2. בתחום ידיעת א"י הערותיו מציאותיות, כי הוא מסתמך על הנסיון שרכש אחרי עלייתו ארצה. ראה ההערות הבאות:

"כי אין המרחק רב בין ארם נהרים ובין ארץ כנען"

(ברי' כ"ב, כ ד"ה 'מלכה גם היא')

וגם: "כי מצרים קרוב לחברון כששה ימים" (שם מ"ב; ט ד"ה 'ויזכר יוסף')

וכן: "ומן הידוע כי אין מצרים רחוק מאוד מחברון רק כמהלך שבעה ימים (!) וארץ כנען מגעת בתחומה קרוב למצרים".

(במ' י"ב, ב ד"ה 'ישלח לך אנשים')

3. בקטע הבא נראה איך רמב"ן ממחיש את התנסותו בפועל בהכרת הארץ:

"ועכשיו שזכיתי ובאתי אני לירושלים שבח לאל הטוב והמטיב, ראיתי בעיני שאין מן קבורת רחל לבית לחם אפילו מיל... וכן ראיתי שאין קבורה ברמה, ולא קרוב לה, אבל הרמה אשר לבנימין רחוק ממנה (=מקברה) כארבע פרסאות והרמה אשר בהר אפרים רחוק ממנה יותר משני ימים".

(ברי' ל"ה, טז ד"ה 'יכברת ארץ')

27. על תולדות ההכרה האסטרונומית של הארץ ראה אנציקלופדיה עברית כרך ה, ערך ארץ.
28. ראה קאסטו בפירושו על ס' בראשית 'מאדם עד נח', עמ' 76, שם הוא מעיר שזוהי השערה דחוקה, והוא סבור שכאן מדובר על מצב שונה מהמצב הקיים בעולמנו אנו... בין השאר נשתנו (אחרי קלקולו של אדם הראשון) גם הנהרות שזכרו כאן. בתחילה היו יוצאים כולם ממקור אחד, ועכשו נתרחקו ונקבעו שנים מצד זה ושנים מצד זה. ובכל זאת עדיין נשארו כולם קיימים, כאות וזכר למצב המאושר הקודם. דוקא בנילוס נשמר זכר לאופיו הקדמון של הנהר היוצא מעדן, שהרי הוא משקה את כל ארץ מצרים בלי צורך במי גשמים.

4. על האקלים ומימי הארץ והשפעתם על יושבי חבל ארץ מסויימת הוא כותב:

"ארץ כשהיא רעה והמים דלים ורעים והארץ משכלת לא תגדל אנשי מדות רק יהיו אנשים דלים או נפוחים שפלי קומה חסרי כח, אבל דבת המרגלים לאמר כי הארץ ההיא חזקת האויר כבדת הטבע ומימיה ופירותיה עבים וכבדים ויגדלו גדול רב מאוד, ולא יסבלו אותם מזגי בני אדם הבינונים זולתי הענקים ואנשי מדות שהם בעלי כת החזקים בטבעם אשר הם עצומים בגבהם וקומתם, ולכן תגדל אנשים גדולים מאוד ותמית שאר בני אדם כמנהג במאכלים הגסים".

(במי י"ג, לב ד"ה 'ויוציאו דבת הארץ')

5. להלן הערה גיאולוגית על סוגי רעידות האדמה הפוקדות את פני כדור הארץ:

"בקיעת האדמה איננה בריאה מחודשת אבל פתיחת הארץ את פיה לבלוע הוא חידוש לא נהיה מעולם. כי כאשר תבקע האדמה, כמו שנעשה פעמים רבים ברעש הנקרא זלזלה תשאר פתוחה גם ימלא הבקע מים ויעשה כאגמים²⁹, אבל שתפתח ותסגר מיד כאדם הפותח פיו לבלוע ויסגור אותו אחרי בלעו, זה הדבר נתחדש ביום ההוא כאלו הוא נברא מאין".

(במי ט"ז, ל ד"ה 'ואם בריאה יברא הי')

6. לעומת זאת יש לתמוה על הערתו הבאה:

"ולא הבינותי שתהא א"י דרומית לארם נהרים, שהרי ארם מזרחית לא"י... ויעקב עבר את הירדן שהוא למזרחה של א"י דרך אדום (?) שהוא בדרום א"י, נמצא ארם מזרחית-דרומית לא"י וא"י לצפונה".

(בר' ל"ה, יח ד"ה 'בן אוני')

וכבר תמה הרא"ם בסוף פי' ויצא, מהיכן למד רמב"ן שיעקב היה חוזר דרך אדום עד שחייב מזה שארם היא דרומית מזרחית לא"י, עיין שם.

ז. פלאוגרפיה – חקר צורות כתיבה קדומות ופענוחן

דיסציפלינה זו גם היא צעירה יחסית, כבת 200 שנה, אבל בסוף כתיב"י של הרמב"ן ובדפוסים הראשונים ישנה הערה כזאת והיא נמצאת גם במהדורתו של שעוועל, נביא ממנה שורות אחדות.

"ברכני ה' עד כה ובאתי לעכה (עכו) ומצאתי שם ביד זקני הארץ מטבע כסף מפותח פתוחי חותם, מצדו האחד כעין מקל שקד ומצדו השני כעין צלוחית, ובשני הצדדים סביב כתב מפותח באר היטב. והראו הכתב

29. על התופעות הנלוות לרעידת אדמה ראה בפרוטרוט אנציקלופדיה עברית, כרך לא, ערך רעש (או: רעידת) אדמה.

לכותים וקראוהו מיד, כי הוא כתב עברי אשר נשאר לכותים, כמוזכר בסנהדרין (כא, ע"ב) וקראו מן הצד האחד שקל השקלים, ומן הצד השני ירושלים הקדושה. ואומרים כי הצורות מקלו של אהרן שקדיה ופרחיה, והצורה השני צנצנת המן.³⁰
(ראה ההמשך שאצל שעועל כולל ההערות)³⁰

ה. אומניות – מקצועות טכניים

רמב"ן נזקק בפירושו גם להסברים משטח האומניות, או המקצועות הטכניים, בעיקר התכשיטנות, הצורפות והרוקחות. נביא כמה דוגמאות:

"כי ישראל במצרים פרוכים בעבודת חומר ולבנים לא למדו מלאכת כסף וזהב וחרושת אבנים טובות ולא ראו אותם כלל³¹. והנה הוא פלא שימצא בהם אדם חכם גדול בכסף וזהב ובחרושת אבן ועץ ורוקם ואורג, כי אף בלומדים לפני חכמים לא ימצא בקי בכל האומניות כולם, והיודעים ורגילים בהם בבוא ידיהם תמיד בטיט ורפש לא יוכלו לעשות בהן אומנות דקה ויפה".

(שמי' ל"א, ב ד"ה 'ראה קראתי בשם')

1. בקטע הבא הוא נכנס גם לפרטי מקצוע התכשיטנות:
"והוא שעשו מלמטה מושב כמדת האבן ומוציאין ממנו מזלג שלש השינים שיאחזו את האבן... וכן יעשו גם היום בכל אבן יקרה בטבעות כדי שתתראה מכל צד ולא יטמן יפיה והדרה בתוך הגומא".

ובהמשך שם על ערכם של האבנים היקרות:
"והיו יוצאין אבנים שלמות שנבראו כך ולא תהיינה אבני גזית שנכרתו ממחצב גדול או שנחצב מהן כלום, כי גם בתולדות ידוע שאין שלמות כוחות האבנים היקרות והסגולות שבהן זולתי באבן אשר בחלוקי אבנים מן הנחל".

(שמי' כ"ה, ז ד"ה 'אבני שהם ואבני מלואים')

2. על שזירת חוטי זהב בתוך רקמת הבד הוא מעיר בקטע הבא:
"לא הוסיף בכל מלאכת הקודש לפרש דרך האומנות איך נעשה זולתי בכאן... ויתכן שסיפר בכאן המחשבה שחידשו בחוטי הזהב, כי היה תמה בעיניהם להיות זהב טווי ושזור כאשר יעשו בצמר ופשתים, כי לא נשמע עד היום שהוא לעשות כן".

(שמי' ל"ט, ג ד"ה 'יירקעו את פחי הזהב')

30. חשיבותה של הערה זו היא בדבר קביעת משקלו של מטבע כסף קדום, ובו סיוע לדבריי ש"י בפירושו לפי כי תשא (שמי' ל', יג). שעועל סבור שהערה זו שייכת לתוספת שהוסיף הרמב"ן לפירושו עה"ת אחר שהגיע לא"י ומשום מה לא נכנסה לגוף הפירוש.

31. ראה הערה דומה גם בפי' ויקהל (שמי' ל"ה, כא ד"ה 'ויבואו כל איש אשר נשאו לבו').

3. על אופן עשיית הנשק בימיו הוא מעיר, במפתיע, בקשר לקשקשי הדגים: "שהשריונות כולן עשויים מן הטבעות, ויש שעושים בהם קלפים לסתום פיות הטבעות שלא יכנס בהן חץ דק, והקליפין ההם נקראו קשקשים... כי היה כיסוי פי טבעת השריון ההוא כקליפי עור הדג שמבשלים העור החזק ומכסים השריונות בהם, כי כן עושים גם היום והבן זה".
(וי' י"א, ט ד"ה יסנפיר וקשקשת')

4. על הרקחות עיין בפירושו הבא:

"מעשה השמן... שראום במים שלא יבלעו את השמן, ואין השריה שיהיה במים לבדן, אבל נתנו הבשמים כתושים בכלי מלא מים והציפו עליהן שמן זית הין, ואחר כך נתנו הכלי על פי כלי אחר מלא מים ונתנו על אש נחה (שלהבת נמוכה) גחלים עוממות ויבשלו עד יבשת המים וקלטו השמן מעליו, כי כן מעשה הרקחים בכל שמן מבושם... ולא פירש המעשה כי דרך הרקחים ידוע בהם.
(שם, ד"ה יועשית אותן שמן')

הערה דומה אנו מוצאים גם בפסוק הסמוך (לד).

ט. כה"ן

נסיים בהערה אחת שאמנם קשה לשבץ אותה במסגרת דיונו, אבל בכל אופן שייכת לנושא, לפי תפיסת דורו של הרמב"ן. מדובר בכוח מעין נבואי, אבל לא נבואה ממש:

"כי בנפשות בקצת האנשים כח נבואי ידעו בו עתידות, לא ידע האיש מאין יבוא בו אבל יתבודד ותבוא בו רוח לאמור ככה יהיה לו לעתיד לבוא בדבר פלוני, ויקראו לו הפילוסופים כה"ן (לפי שעוועל המילה שאולה מן הערבית "כהאנה", כלומר כוח הנמצא באדם להגיד עתידות) ולא ידעו סבת הענין, אך הדבר מתאמת לעיני רואים, אולי הנפש בחידודה [=בחידושה] תדבק בשכל הנבדל ותתכון בו".
(דבי י"ג, ב ד"ה יכי יקוסי')

לסיכום: ראינו שהרמב"ן השתמש בפירושו על התורה במגוון עשיר, אולי בכל הקשת הרחבה של המדעים שהיו ידועים בתקופתו. הוא השתמש בהרבה מקורות של הספרות המקצועית שהייתה קיימת בזמנו. בהערות נציין את רשימת הספרים האלה³². הרשימה

32. רשימת יספרי המדעי' שרמב"ן השתמש בהם בפירושו:
(א) ספר העבודה המצרית (בהקדמתו לתורה, עמי' ו' במהד' שעוועל), מוזכר גם בשם עבודת האכרים המצרים (ברי' י"א, כח ד"ה יעל פני תרח אביו).
(ב) היוונים בספריהם (ברי' א', כא ד"ה יויברא אלקים את התנינים').
(ג) כתבי שימושי השדים (ברי' ד', כב ד"ה יואחות תוכל קין נעמה').
(ד) ספר קדמוני הגויים (ברי' י"א, כח ד"ה יעל פני תרח אביו).
(ה) ספרי הרפואות (ברי' ל', יד ד"ה יודאסי', וכן ברי' מ"ט, לא ד"ה ישמה קברו').
(ז) ספר הקדמוניות (ברי' שם, שם).
(ח) סדר עולם (ברי' ח', ד ד"ה יוישוכו המים'; וכן שמי' י"ב, מ ד"ה יומושב בניי').
(ט) ספר הנסיונות (וי' י"א, יג ד"ה יואת אלה תשקצו').
(י) ספר הרומיים (וי' כ"ו, טז ד"ה יאף אני אעשה'), שעוועל מעיר שם שהכוונה ל"יוסיפון" פ', צח.

כוללת את המקצועות דלהלן: רפואה, פסיכולוגיה, זואולוגיה – אורניתולוגיה, פיזיקה, כימיה, היסטוריה, גיאוגרפיה, גיאולוגיה, פלאוגרפיה ולבסוף גם אומנויות – מקצועות טכניים.

הרושם המתקבל מהרשימה היא שפרשנו ידיו רב לו בכל הידע העשיר שבני זמנו נתברכו בו וידע להשתמש בו כדי להסביר לבני דורו את הדברים הטעונים הסבר. עיסוקו במדעים לא היה אצלו מטרה כשלעצמה, כוונתו הייתה להאיר את הפסוק מכל צדדיו. ברשימתנו כללנו מקצועות שבזמנו לא היו ידועים כדיסציפלינות עצמאיות. לא נעשו בהן מחקרים וה"מדענים" הסתמכו בעיקר על נסיונם האישי. ניסינו לציין, ככל האפשר את השוני בין עמדת המדעים דאז, לבין מה שידוע לנו היום. הדבר אינו בא לגרוע מערך הסבריו של הרמב"ן, כוונתנו הייתה רק כדי להעמיד את הדברים על דיוקם, ולמעשה רובם של הדברים נכונים גם היום.

בסופו של דבר הכרנו דרך מאמרנו זה רק פן אחד מגאונותו ורב צדדיותו של הרמב"ן. דמותו השלמה מצטיירת לפנינו רק תוך כדי עיון מעמיק בפרשנותו וביתר כתביו, שבהם מזיגה של חכמת התורה של רבני צרפת והחכמה הכללית של חכמי ספרד; סגנון מיוחד ואישי בהסבר דברי התורה והשימוש ב"דרך האמת" (תורת הקבלה) כאחד מחידושו בפרשנות המקרא.